

УДК 339.94(477+476) “2005/2009”

Степан Васишин

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ І РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ У НОВИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ УМОВАХ (2005–2009 РР.)

У статті автор розглядає економічну співпрацю між Україною та Республікою Білорусь упродовж 2005–2009 рр., акцентує увагу на договірно-правовій базі цих зв'язків, досліджує основні тенденції та проблеми двосторонніх економічних відносин.

Ключові слова: Україна, Республіка Білорусь, торговельно-економічна співпраця, договір, відносини.

Економічний напрям співпраці в українсько-білоруських відносинах є ключовим для обох держав. На сучасному етапі українсько-білоруські економічні взаємини в значній мірі залежні від геополітичної ситуації, що склалася на теренах Східної Європи. Ця тенденція має безпосередній вплив на динаміку торговельно-економічної співпраці між Україною та Республікою Білорусь, оскільки суттєво обмежує потенційні можливості розширення міждержавного економічного співробітництва. За таких умов першочерговим завданням для керівництва двох країн постає необхідність ведення регулярного діалогу з основних питань економічної взаємодії, розширення інституційного співробітництва у сфері економіки, а також вміння відмовитися від протекціоністських заходів та торговельних обмежень як засобів тиску на країну-сусідку з метою врегулювання проблемних питань.

Метою статті є аналіз основних тенденцій економічної співпраці України і Республіки Білорусь у нових геополітичних умовах упродовж 2005–2009 рр., а також окреслення основних проблем, які перешкождали динамічному розвитку двосторонньої економічної взаємодії у вказаний період.

Історіографічною базою роботи слугували праці білоруських та українських науковців. Двосторонні економічні відносини України з Республікою Білорусь знайшли відображення у розвідках Д. Юрчака [11], М. Плаксенко [12] О. Валіон [13], М. Левицької [14], В. Засадко [5], Д. Демичева [15] та ін. Однак основний масив інформації ми почерпнули із матеріалів фондів Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України, а також документів, що містяться на офіційних сайтах вищих органів державної влади Республіки Білорусь і України.

Знаковою подією для подальшого розширення українсько-білоруських економічних зв'язків стала Помаранчева революція 2004 р. в Україні. Попри політичні розбіжності, викликані зміною владної верхівки та переорієнтацією зовнішньополітичного курсу Української держави, ця подія мала позитивне значення для активізації двостороннього торговельно-економічного співробітництва. Пожвавлення взаємин у сфері економіки було викликане спробою керівництва двох країн, спираючись на низку об'єктивних чинників (погіршення міждержавних політичних зв'язків, територіальна близькість, тісні коопераційні та технологічні зв'язки на міжгалузовому та виробничому рівнях, наявність добре розвинених та взаємопов'язаних транспортних систем), перенести акцент у міждержавних відносинах з політичної складової в економічну.

Як і раніше, основні тенденції та проблеми співпраці України та Білорусі у сфері економіки обговорювалися у рамках роботи міжурядової комісії з питань

торговельно-економічного співробітництва. Одинадцять (перше після зміни на початку 2005 р. політичної еліти в Україні) її засідання відбулося 24 березня 2005 р. у Києві під головуванням першого віце-прем'єр-міністра України А. Кінаха та заступника голови уряду Республіки Білорусь В. Семашко. За підсумками роботи комісії сторони підписали протокол, який передбачав реалізацію низки заходів у різних сферах двостороннього торговельно-економічного співробітництва, а також розвиток договірно-правової бази [1, арк. 97–98]. Варто зазначити, що досягнуті в ході роботи міжурядової комісії домовленості посприяли розвитку нової тенденції у двосторонніх економічних взаєминах – зростанню товарообігу між країнами.

Позитивно оцінили результати одинадцятого засідання українсько-білоруської комісії з питань торговельно-економічного співробітництва і президенти двох країн. Так, під час зустрічі 27 серпня 2005 р. в Казані (у рамках саміту глав держав-учасниць СНД) В. Ющенко та О. Лукашенко висловили своє задоволення позитивною тенденцією зростання обсягів взаємних торговельно-економічних операцій і відзначили, що міжурядова комісія з питань економічної співпраці є ефективним механізмом для розширення співробітництва у сфері економіки. Разом з тим, лідери двох країн заявили про значний нереалізований потенціал у двосторонніх торговельно-економічних взаєминах, зокрема у сфері промислової кооперації, взаємних інвестиціях, енергетиці, транскордонному співробітництві [1, арк. 150].

Зважаючи на економізацію формату двосторонніх українсько-білоруських відносин, тема економічного співробітництва між двома країнами стала доміантною під час візиту прем'єр-міністра України Ю. Єханурова до Республіки Білорусь восени 2005 р. Основна увага у ході міждержавних переговорів була приділена питанням українсько-білоруської співпраці в енергетичній та транспортній сферах, а також лібералізації торговельних взаємин [2, арк. 43]. За підсумками робочої поїздки сторони підписали низку важливих двосторонніх документів економічного спрямування: протокол про внесення змін до угоди про вільну торгівлю від 17 грудня 1992 року (призвів до ратифікації білоруським парламентом Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Білорусь про вільну торгівлю), угоду про проведення спільних науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт у галузі озброєння і військової техніки, договір про взаємну охорону прав на результати інтелектуальної діяльності, що створені та надані під час двостороннього військово-технічного співробітництва [3].

У рамках роботи, спрямованої на інтенсифікацію українсько-білоруських економічних взаємин, окремо слід відзначити діяльність профільних міністерств і відомств двох країн. Так, 22 грудня 2005 р. під час робочого візиту міністра промисловості Республіки Білорусь А. Русецького до України, відповідно до угоди про виробничу та науково-технічну кооперацію, було підписано протокол про номенклатуру та обсяги взаємного постачання промислової продукції на 2006 рік. Крім того, А. Русецький і В. Шандра (міністр промислової політики України) затвердили програму розвитку виробничої кооперації і сервісного обслуговування в сільгоспмашинобудуванні між міністерствами промислової політики України та Білорусі [4].

Слід зауважити, що нова позитивна тенденція зростання товарообігу між Україною та Білоруссю, яка намітилася з початку 2005 року виявилася довготривалою і в значній мірі була обумовлена високим рівнем практичної реалізації міждержавних домовленостей. Про це, зокрема, свідчать матеріали брифінгу виконавча обов'язків начальника управління інформації МЗС Білорусі О. Попова. У своєму виступі, аналізуючи чинники, які дозволили закріпити позитивну тенденцію зростання обсягів взаємних торговельно-економічних

операцій, О. Попов особливо відзначив виконання за підсумками 2005 року основних доручень міжурядової комісії з питань економічного співробітництва: підписання контракту на постачання у 2006 році української електроенергії в Білорусь, забезпечення конкурентоспроможних тарифів на перевезення білоруських вантажів до українських портів, а також поповнення договірної бази міждержавних економічних взаємин [3].

Аналізуючи основи українсько-білоруської співпраці в економічній сфері, не можливо оминати увагою недержавні інституції, які спрощують налагодження підприємницьких контактів між господарюючими суб'єктами двох країн. Серед таких об'єднань варто виділити Українську спілку промисловців і підприємців, яка тісно співпрацює з Білоруською науково-промисловою асоціацією та Мінською столичною спілкою промисловців і підприємців. Окремо слід відзначити діяльність асоціацій українських та білоруських банків, які 19 січня 2006 р. уклали угоду про співробітництво. Підписаний документ передбачав: зміцнення ділових зв'язків та співпраці між банками і організаціями обох країн; здійснення обміну інформацією про стан економіки України та Білорусі, їхні банківські системи; сприяння поширенню передового досвіду у сфері банківських технологій і банківських послуг; проведення спільних консультацій, нарад, конференцій з питань фінансово-банківської діяльності [5].

Впродовж 2005–2007 рр. значущість та пріоритетність українсько-білоруських економічних взаємин у загальній структурі міждержавних відносин значно зросла. Про це, зокрема, у своєму інтерв'ю на початку березня 2008 р. заявив міністр закордонних справ Республіки Білорусь С. Мартинов. “На сьогоднішній день економіка є базисом двосторонніх відносин, а обсяг товарообігу Білорусі з Українською державою перевищує показники взаємної торгівлі України зі США. Наша південна сусідка входить в трійку основних торгових партнерів Білорусі, а ми посідаємо третє місце в торговому обороті України серед країн СНД. Вважаю, що така тенденція взаємодії двох держав у сфері економіки, а також взаємодоповнюваність економічних систем і обопільне прагнення розвивати торговельно-економічні відносини дозволять врегулювати існуючі між країнами протиріччя та виведуть українсько-білоруські міждержавні відносини на рівень стратегічного партнерства”, – зазначив з цього приводу глава білоруського зовнішньополітичного відомства [6].

Значною проблемою для подальшого розширення українсько-білоруського економічного співробітництва стала глобальна фінансово-економічна криза 2008 р., яка зачепила всю світову економіку і безпосередньо вплинула на економічні системи України та Білорусі. Так, уже з 1 січня 2009 р. намітилося швидке падіння обсягів міждержавних торговельно-економічних операцій. Ця тенденція викликала серйозне занепокоєння у керівництві обох республік і на фоні відновлення двосторонніх політичних контактів на найвищому рівні стала темою переговорів між В. Ющенком та О. Лукашенком, які відбулися 20 січня 2009 р. у Чернігові. У ході бесіди президенти двох країн обговорили комплекс заходів для поживлення українсько-білоруського торговельно-економічного співробітництва в умовах світової фінансово-економічної кризи, а також широке коло питань двосторонньої співпраці у сфері транзитних перевезень і транспорту (можливості створення балто-чорноморського транспортного коридору). Окремо слід відзначити домовленості глав України та Білорусі про взаємодію у галузі енергетики. З даного питання, зокрема, було укладено меморандум про співробітництво в енергетичній сфері та прийнято рішення про відновлення експорту української електроенергії до Республіки Білорусь [7].

Головним підсумком вказаної зустрічі стало підписання Меморандуму між Кабінетом Міністрів, Національним банком України і Урядом, Національним банком Республіки Білорусь про напрацювання системи заходів з інтенсифікації

двостороннього торговельно-економічного співробітництва в умовах світової фінансово-економічної кризи. У цьому документі Україна та Республіка Білорусь, з метою мінімізації наслідків глобальної економічної кризи, взяли на себе зобов'язання розширювати міждержавну взаємодію за наступними напрямками: заохочувати взаємну участь українських та білоруських суб'єктів господарювання у різних галузях економіки шляхом розширення взаємного постачання продукції і надання послуг на основі економічної конкуренції; сприяти розвитку співпраці між підприємствами малого і середнього бізнесу двох країн; вжити додаткових заходів щодо усунення технічних бар'єрів у двосторонній торгівлі; спрямувати діяльність міжурядової українсько-білоруської змішаної комісії з питань торговельно-економічного співробітництва на вирішення питань, пов'язаних з подоланням негативного впливу фінансової кризи, аж до повної стабілізації ситуації. Крім того, відповідно до статті 2 зазначеного меморандуму, сторони домовилися підвищувати ефективність функціонування системи взаємних розрахунків під час здійснення зовнішньоекономічної діяльності шляхом застосування національними банками України та Білорусі конкретних заходів щодо врегулювання питань, пов'язаних із забезпеченням безперешкодного проведення розрахункових операцій між господарюючими суб'єктами двох республік [8]. Слід підкреслити, що вказаний документ, в умовах завершення терміну дії Міждержавної програми довгострокового економічного співробітництва між Україною і Республікою Білорусь на 1999–2008 рр. (програма, як зазначає український політолог Г. Максак, не була продовжена через високий рівень її декларативності [9]), став на період глобальної фінансово-економічної кризи основним нормативно-правовим актом, який регулював українсько-білоруські економічні відносини. Однак, у подальшому меморандум про напрацювання системи заходів з інтенсифікації двостороннього торговельно-економічного співробітництва в умовах світової кризи не став нормативною основою для формування нової стратегії розвитку економічного співробітництва між Україною і Республікою Білорусь на довгострокову перспективу.

Після зустрічі В. Ющенко з О. Лукашенком у січні 2009 р. в Чернігові, 27 березня у цьому ж місті відбулося засідання консультативної ради національних банків Республіки Білорусь і України. Підсумком її роботи стала домовленість спільно забезпечувати вільний обіг української національної валюти (гривні) між кореспондентськими рахунками білоруських банків в Україні. Сторони також обговорили можливості та умови відкриття кредитних ліній між національними банками двох країн, з метою розширення використання національних валют у взаємних розрахунках між українськими та білоруськими підприємствами [10].

Прагнення України та Республіки Білорусь відновити позитивну тенденцію у динаміці двостороннього торговельно-економічного співробітництва, а також необхідність повної реалізації досягнутих раніше домовленостей в економічній сфері привернули увагу президентів двох держав і стали темою робочої зустрічі, яка пройшла 6 травня 2009 р. у Гомелі. Під час переговорів В. Ющенко та О. Лукашенко основну увагу приділили виробленню спільних шляхів для подолання наслідків світової економічної кризи. У цьому контексті глави України та Білорусі висловили сподівання, що регулярне обговорення на найвищому рівні економічного аспекту двосторонніх відносин, в умовах глобальної фінансової кризи надасть необхідного імпульсу для виходу на позитивну траєкторію збільшення обсягів взаємного товарообігу. Президенти двох країн також домовилися доручити прем'єр-міністрам приступити до практичної реалізації досягнутих між керівниками України та Білорусі домовленостей. «Наші прем'єри повинні обов'язково зустрітися і прийняти

рішення з економічних проєктів... Якщо прем'єр-міністри реалізують намічене, то ефективність економічного співробітництва між двома республіками буде ще більшою”, – зазначив з цього приводу за підсумками переговорів президент Білорусі О. Лукашенко [10]. Крім того, сторони домовилися, напередодні запланованої зустрічі між главами урядів двох країн, провести чергове засідання міждержавної комісії з питань торговельно-економічного співробітництва [10].

На виконання домовленості між президентами України та Білорусі, 2 червня 2009 р., у Чернігові відбулося шістнадцяте засідання українсько-білоруської комісії з питань економічної співпраці, яку очолили перші віце-прем'єри двох країн А. Турчинов і В. Семашко. В ході її роботи білоруська делегація запропонувала українській стороні активізувати діяльність щодо конкретних напрямків двостороннього співробітництва, зокрема розширити виробництво пасажирських вагонів на спільному білорусько-українському підприємстві. На засіданні комісії сторони також підписали план заходів щодо реалізації Меморандуму між Кабінетом Міністрів, Національним банком України і Урядом, Національним банком Республіки Білорусь про напрацювання системи заходів з інтенсифікації двостороннього торговельно-економічного співробітництва в умовах світової фінансово-економічної кризи. Крім того, учасники засідання домовилися доручити міністерствам палива та енергетики двох держав провести до кінця 2009 р. чергове засідання спільної робочої групи з співробітництва в енергетичній сфері й розглянути на ньому питання постачання електроенергії, газу, участі в спільних енергетичних проєктах, освоєння альтернативних джерел енергії та впровадження енергозберігаючих технологій [11, с. 184–185].

12 червня 2009 р. розпочалася робоча поїздка прем'єр-міністра Республіки Білорусь С. Сидорського до України. Як зазначає у своєму дослідженні білоруський історик Д. Юрчак, у ході цього візиту було досягнуто справжнього прориву у співробітництві двох країн в економічній сфері [11, с. 80]. На наш погляд, дане твердження білоруського науковця є цілком обґрунтованим, оскільки результати робочої поїздки С. Сидорського до Києва мали позитивний ефект і призвели до започаткування нових тенденцій в українсько-білоруському торговельно-економічному співробітництві.

Так, основними підсумками переговорів між прем'єр-міністрами України та Білорусі стало укладання міждержавного контракту на постачання української електроенергії до Республіки Білорусь, який почав діяти з моменту підписання, а також обговорення можливості використання національних валют у взаєморозрахунках між суб'єктами господарювання двох республік. Крім того, С. Сидорський зробив заяву про встановлення Білоруссю національного режиму для торгівлі українськими товарами і скасування 10-відсоткового мита щодо української продукції, що існувало раніше [11, с. 80].

Зважаючи на те, що зовнішньоекономічна стратегія Української держави своїм пріоритетним напрямком визначила поглиблення торговельно-економічних взаємин із західноєвропейськими країнами, а також враховуючи посилення економічного тиску щодо Республіки Білорусь з боку Російської Федерації, важливе значення для подальшого розвитку двосторонньої українсько-білоруської економічної співпраці відіграло започаткування Європейським Союзом у 2009 році проєкту “Східне партнерство”. У рамках цієї ініціативи ЄС, перед Україною та Республікою Білорусь з'явилися нові, значно ширші, можливості для розширення міждержавного співробітництва, у першу чергу, в енергетичній та транспортній сферах, що обумовлювалося транзитним статусом двох республік. Значний потенціал співпраці між Україною та Білоруссю в галузі енергетики був пов'язаний із відновленням експорту української електроенергії до сусідньої країни та подальшим її транзитом до прибалтійських держав, зокрема Литви [12]. Це, на наш погляд, максимально відповідало економічній

стратегії України, оскільки забезпечувало вихід вітчизняних енергетичних компаній на ринок електроенергії Європейського Союзу.

Однак, за слушним зауваженням М. Плаксенко, найперспективнішим напрямом міждержавного співробітництва в рамках “Східного партнерства” була можливість тристоронньої співпраці з реалізації проекту щодо створення міжнародного транспортного коридору Балтійське море – Чорне море, який передбачав організацію перевезення вантажів між портами Іллічівськ та Клайпеди через Мінськ [12]. Для України та Республіки Білорусь пріоритетність даного проекту обумовлювалася ще й тим, що він відкривав перед обома державами можливість доступу до кредитних ресурсів ЄС, які виділялися на розвиток відповідних інфраструктурних проектів.

Таким чином, упродовж 2005–2009 рр. на фоні погіршення міждержавних політичних взаємин, пов’язаних із різними зовнішньополітичними курсами двох країн, Україна та Республіка Білорусь зосередили основний акцент у двосторонніх відносинах на торговельно-економічному співробітництві й досягли у цьому напрямку значних успіхів. Економізація формату українсько-білоруських зв’язків переконливо свідчить про значущість та пріоритетність саме економічної складової у двосторонніх взаєминах та її позитивний вплив на загальну структуру міждержавного співробітництва. Вказаний період характеризувався наявністю чітких тенденцій зростання обсягів двосторонніх торговельно-економічних операцій, поживаленням товарообігу між країнами, економічною співпрацею, пов’язаною зі значною увагою з боку керівництва обох держав до даної сфери взаємин, реалізацією спільних економічних проектів (в рамках ініціативи ЄС “Східне партнерство”), взаємодією в рамках інституційних організацій, створених з метою розширення економічного співробітництва між Україною та Білоруссю. Разом з тим, упродовж 2005–2009 рр. у структурі українсько-білоруських економічних відносин були наявними широке коло проблем, які стримували інтенсифікацію міждержавних економічних взаємин. До них, зокрема, варто віднести негативний вплив світової фінансово-економічної кризи на економіки двох республік, завершення терміну дії Міждержавної програми довгострокового економічного співробітництва та відсутність нормативної основи для формування подальшої стратегії розвитку економічного співробітництва між країнами на довгострокову перспективу, збереження торговельних бар’єрів на ринку один одного, недостатньо високу інвестиційну активність. Однак, загалом, Україна і Республіка Білорусь у економічній сфері були і залишаються стратегічними партнерами, взаємно зацікавленими у розширенні співробітництва в цьому напрямку.

Список використаних джерел

1. *Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі ГДА МЗС України)*, ф. 1 (Основна діяльність), оп. 6, спр. 14923. Організація офіційних та робочих візитів Президента, Прем’єр-міністра та Міністра закордонних справ України (2005 рік). – 211 арк. 2. *ГДА МЗС України*, ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, спр. 318. Організація офіційних та робочих візитів Президента, Прем’єр-міністра, Міністра закордонних справ України (2005 рік). – 60 арк. 3. *Матеріали брифінга* і. о. начальника управління інформації – прес-секретаря МИД А. А. Попова, проведеного для представителів СМІ 2 лютого 2006 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/a9918f0f728a7b09.html. 4. *О визите* Міністра промисловості Білорусі в Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/b71eb2033a8817d8.html. 5. *Засадко В. В.* Інституційний базис стимулювання розвитку економічної співпраці України з Республікою Білорусь / В. В. Засадко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sp.niss.gov.ua/articles/1131/>. 6. *Інтерв’ю* Міністра іноземних справ Республіки Білорусь С. Мартынова журналу “Беларуская думка” (№ 3 от марта 2008 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mfa.gov.by/press/smi/be6a67494c6e5bd2.html>. 7. *Білоруси* и Украине необходимо сохранить высокую динамику торгово-экономических отношений

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://president.gov.by/ru/news_ru/. 8. Меморандум між Кабінетом Міністрів України, Національним банком України і Урядом Республіки Білорусь, Національним банком Республіки Білорусь про напрацювання системи заходів з інтенсифікації двостороннього торговельно-економічного співробітництва в умовах світової фінансово-економічної кризи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/112_141. 9. Максак Г., Юрчак Д. Сотрудничество Республики Беларусь и Украины в новых геополитических условиях / Г. Максак, Д. Юрчак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/11006.pdf>. 10. Беларусь и Украина должны сохранить имеющийся уровень торгово-экономического взаимодействия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://president.gov.by/ru/news_ru/. 11. Юрчак Д. В. Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений / Д. В. Юрчак. – Витебск, 2012. – 280 с. 12. Плаксенко М. Актуальні питання українсько-білоруських відносин у контексті ініціативи ЄС “Східне партнерство” / М. Плаксенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/St_pr14_15/27.pdf. 13. Валіон О. П. Білорусь: соціально-економічні аспекти розвитку (кін. 80-х рр. XX – поч. XXI ст.). / О. П. Валіон. – Тернопіль: Астон, 2014. – 274 с. 14. Левицька М. І. Співробітництво України з Республікою Білорусь в економічній сфері / М. І. Левицька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kyvu.edu.ua/vmv/v/09/11.htm>. 15. Демичев Д. Торгово-економические отношения Республики Беларусь и Украины / Д. Демичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edoc.bseu.by:8080/handle/edoc/4703>.

Степан Василюшин

**ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА
УКРАИНЫ И РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В НОВЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ
УСЛОВИЯХ (2005–2009 ГГ.)**

В статье автор рассматривает экономическое сотрудничество между Украиной и Республикой Беларусь в течение 2005–2009 гг., акцентирует внимание на договорно-правовой базе этих связей, исследует основные тенденции и проблемы двусторонних экономических отношений.

Ключевые слова: Украина, Республика Беларусь, торгово-экономическое сотрудничество, договор, отношения.

Stepan Vasylyshyn

**THE TENDENCIES AND PROBLEMS OF ECONOMIC COOPERATION BETWEEN
UKRAINE AND THE REPUBLIC OF BELARUS
IN NEW GEOPOLITICAL CONDITIONS (2005–2009)**

In the article, the author considers the economic cooperation between Ukraine and the Republic of Belarus during 2005–2009, pays attention to the contractual-and-legal basis of such contacts, investigates the main tendencies and problems of bilateral economic relations.

Keywords: Ukraine, the Republic of Belarus, commercial-and-economic cooperation, contract, relations.